

καιρούς, βρήκα το εξαιρετικό βιβλίο του Ιωσήφ Νεχαμά *Histoire des Israélites de Salonique*,* κι άρχισα να βλέπω πόσο ξεχωριστή ήταν αυτή η πόλη. Ο ερχομός των Εβραίων της ιβηρικής χερσονήσου μετά την εκδίωξή τους από την Ισπανία, η ανάδυση της Θεσσαλονίκης ως φημισμένου κέντρου ραβινικών σπουδών, η αναταραχή που προκάλεσε ο πιο διάσημος Ψευτομεσσίας του δέκατου έβδομου αιώνα, ο Σαμπεθάι Ζεβί, και η αμείωτη πίστη των οπαδών του, που τον ακολούθησαν ακόμα και μετά τον προσηλυτισμό του στο ισλάμ, ήταν κομμάτια μιας συναρπαστικής και σχετικά άγνωστης ιστορίας, δίχως όμοιά της στην Ευρώπη. Οι Εβραίοι, που είχαν την εύνοια των σουλτάνων, αποκαλούσαν την πόλη, όπως σημείωνε ο Οθωμανός ταξιδιώτης Εβλιά Τσελεμπί, «η Θεσσαλονίκη μας» –ένας τόπος όπου, εκτός από τους Τούρκους, τους Έλληνες και τους Βουλγάρους, οι περισσότεροι κάτοικοι «γνωρίζουν την εβραϊκή γλώσσα, γιατί μέρα και νύχτα είναι σε επαφή και κάνουν δουλειές με τους Εβραίους».

Όμως, καθώς συμπλήρωνα τις γνώσεις μου για την ελληνική μεγαλούπολη με βιβλία και άρθρα για το εβραϊκό της παρελθόν και προσπαθούσα να συμβιβάσω τα όσα ήξερα για την πατρίδα του Αγίου Δημητρίου –την «Ορθόδοξη πολιτεία»– με τη σεφαραδίτικη «Μητέρα του Ισραήλ», διαπίστωνα πως οι δύο αυτές ιστορίες –η ελληνική και η εβραϊκή– μάλλον διασταυρώνονταν αδιάφορα παρά αλληλοσυμπληρώνονταν. Είχα προσέξει πόσο σπάνια αναφέρονταν στους Εβραίους οι καθιερωμένες ελληνικές περιγραφές της πόλης. Ένας επίσημος τόμος που είχε δημοσιευτεί το 1962 με την ευκαιρία της πεντηκονταετηρίδας από την απόσπασή της απ' τα χέρια των Τούρκων δεν τους ανέφερε σχεδόν καθόλου: το θέμα είχε θεωρηθεί ταμπού από τους πολιτικούς που είχαν οργανώσει τους εορτασμούς. Η απροθυμία αυτή εξέφραζε αυτό που ο συγγραφέας Ηλίας Πετρόπουλος κατακεραύνωσε ως «ιδεολογία της βάρβαρης νεοελληνικής μπουρζουαζιάς», για την οποία η πόλη «ήταν ανέκαθεν ελληνική». Ταυτόχρονα όμως οι περισσότεροι Εβραίοι λόγιοι ήταν εξίσου αποκλειστικοί όσο και οι Έλληνες ομόλογοί τους: η πόλη που φαντάζονταν ήταν το ίδιο άδεια από Χριστιανούς όσο η άλλη ήταν άδεια από Εβραίους.²

Όσο για τους Μουσουλμάνους, που είχαν διαφεντέψει τη Θεσσαλονίκη από το 1430 ως το 1912, αυτοί λίγο-πολύ απουσίαζαν κι απ' τους δύο. Αιώνες ευρωπαϊκής αντιπάθειας προς τους Οθωμανούς είχαν αφήσει τα σημάδια τους. Η παρουσία τους στη λάθος όχθη του Ελλησπόντου είχε θεωρηθεί για τόνον πολύ

* Ελλ. έκδ.: *Ιστορία των Ισραηλιτών της Σαλονίκης* (Θεσσαλονίκη, 2000) (Σ.τ.Μ.)

2. E. Petropoulos, *La présence ottomane à Salonique* (Αθήνα, 1980), πρόλογος.

καιρό γεγονός τυχαίο, ατυχές ή τραγικό, ώστε, σε μια πράξη αργοπορημένου ιστορικού ευσεβούς πόθου, τους είχαν εξοβελίσει από τα κατάστιχα της ευρωπαϊκής ιστορίας. Οι Τούρκοι λόγιοι και συγγραφείς και οι επαγγελματίες οθωμανολόγοι δεν είχαν κάνει και πολλά πράγματα για να διορθώσουν την κατάσταση. Θαρρείς και τους βόλευε όλους ν' αγνοούν το γεγονός ότι κάποτε, στη γωνιά αυτή της Ευρώπης, είχε υπάρξει μια οθωμανική πόλη καβάλα στην ελληνική και στην εβραϊκή.

Το περίεργο είναι πως τ' απομνημονεύματα περιγράφουν συχνά τον τόπο πολύ διαφορετικά από τις πιο λόγιες ή επίσημες εκθέσεις και απεικονίζουν μια κοινωνία καλειδοσκοπικών σχεδόν αλληλεπιδράσεων. Η υποβλητική αυτοβιογραφία του Λεόν Σιακή, *Αποχαιρετισμός στη Σαλονίκη*, που περιγράφει ένα Εβραίοπουλο να μεγαλώνει στα χρόνια του Αμπντούλ Χαμίτ, ξικινά με τον ήχο της κραυγής του μουεζίνη το σούρουπο. Αλβανοί νοικοκυραίοι προστάτευαν το Βούλγαρο μπακάλη τους από τη μανία της Οθωμανικής χωροφυλακής, την ίδια ώρα που καλοστεκούμενοι Μουσουλμάνοι γονείς προσλάμβαναν Χριστιανές βυζάστρες για τα παιδιά τους και Έλληνες κηπουρούς για τα οπωροφόρα τους. Το πηγάδι έξω από το σπίτι της οικογένειας Γιάλμαν το χρησιμοποιούσαν «οι Τούρκοι, οι Έλληνες, οι Βούλγαροι, οι Εβραίοι, οι Σέρβοι, οι Βλάχοι και οι Αλβανοί της γειτονιάς». Στη δε συγκινητική νουβέλα *Τζοκόντα*, του Νίκου Κοκαντζή, ένας Έλληνας έφηβος ερωτεύεται την Εβραίοπουλα γειτόνισσά του μέσα στη ναζιστική κατοχή· τη στιγμή της εκτόπισης, οι γονείς της του εμπιστεύονται τα πιο πολύτιμα υπάρχοντά τους.³

Όστε οι ακαδημαϊκοί ερευνητές απλώς είδαν ό,τι τους άφηναν να δουν οι παρωπίδες του εθνικισμού και οι στενά εστιασμένες συμπάθειες της εθνοκεντρικής πολιτικής; Ίσως· αλλά, αν είναι έτσι, το φταιξιμο δεν είναι μόνο δικό τους. Το βασικό πρόβλημα –που αφορά τόσο τους ιστορικούς όσο και το κοινό τους– ήταν η απόδοση έντονα αντιθετικών, ακόμα και αντιφατικών σημασιών στα ίδια γεγονότα-κλειδιά. Είδαν την ιστορία σαν ένα παιχνίδι μηδενικού αθροίσματος, στο οποίο οι ευκαιρίες κέρδους των μεν προέκυπταν από τα βάρσασα των δε, και όπου η ζημιά της μιας ομάδας ήταν το κέρδος της άλλης: το 1430 –όταν η βυζαντινή πόλη έπεσε στα χέρια του σουλτάνου Μουράτ Β΄– ήταν καταστροφή για τους Χριστιανούς αλλά θρίαμβος για τους Τούρκους. Σχεδόν πέντε αιώνες αργότερα, η ελληνική νίκη του 1912 αντέστρεψε την εξίσωση. Οι

3. L. Sciak, *Farewell to Salonica* (Λονδίνο, 1946)· A.E. Yalman, *Turkey in my Time* (Νόρμαν, Οκλαχόμα, 1956), 11· Ν. Κοκαντζής, *Τζοκόντα* (Αθήνα, 2001).

Εβραίοι, έχοντας εγκατασταθεί στην πόλη με πρόσκληση των Οθωμανών σουλτάνων, ταύτισαν τα συμφέροντά τους με τα συμφέροντα της αυτοκρατορίας, κάτι που οι Έλληνες δυσκολεύονταν να το συγχωρέσουν.

Συνεπώς, η αληθινή πρόκληση δεν είναι απλά και μόνο να διηγηθείς την ιστορία αυτής της εντελώς ξεχωριστής πόλης ως ιστορία πολιτιστικής και θρησκευτικής συνύπαρξης –στις αρχές του εικοστού πρώτου αιώνα αυτού του είδους οι από καιρό ξεχασμένες ιστορίες βρίσκουν πρόθυμα αφτιά, που τις περιμένουν και τις αποζητούν– αλλά το να δεις τις εμπειρίες των Χριστιανών, των Εβραίων και των Μουσουλμάνων σαν στοιχεία μιας ενιαίας, ολιστικής ιστορικής αφήγησης. Οι εθνικές ιστορίες έχουν συνήθως σαφώς προσδιορισμένους ήρωες και κακούς: πώς θα ήταν όμως μια ιστορία όπου οι ρόλοι αυτοί θα ήταν θολοί και συγκεχυμένοι; Γίνεται άραγε να επεξεργαστεί κανείς μιαν εξιστόρηση του παρελθόντος της πόλης που να συμβιβάζει τις συνέχειες όσον αφορά το σχήμα και την υφή της με τις ριζικές ασυνέχειες –τις εκτοπίσεις, τις απελάσεις, τις αναγκαστικές μετοικήσεις και τη γενοκτονία– που επίσης βίωσε; Πριν από έναν αιώνα σχεδόν ένας τοπικός ιστορικός το προσπάθησε αυτό: σε μια εποχή που η τελική μοίρα της Θεσσαλονίκης παρέμενε αβέβαιη, η πόλη φάνταζε μπροστά του σαν ένα «μουσείο ιδιωμάτων, αιτίριαστων πνευματικών πολιτισμών και θρησκειών». Από τότε, το «υβριδικό πνεύμα» της, όπως το αποκαλούσε, δέχτηκε βαριά πλήγματα από δύο παγκόσμιους πολέμους κι όλα τους τα συμπαρομαρτούντα. Φρονώ ότι αξίζει να γίνει μια δεύτερη προσπάθεια.⁴

Τη δεκαετία του 1930, το πνεύμα του αγίου των Σούφι Μουσά Μπαμπά εθεάθη κατά καιρούς να περιφέρεται κοντά στον τάφο του, στην άνω πόλη. Ακόμα και σήμερα, ιδιοκτήτες σπιτιών ονειρεύονται καμιά φορά πως κάτω από το υπόγειό τους κείτονται Τούρκοι γενίτσαροι και βυζαντινές νεκροπόλεις. Γράφονται ιστορίες για κρυμμένες ρωμαϊκές κατακόμβες, για τραγικές ιστορίες αγάπης και γι' ανήσυχες ψυχές που στοιχειώνουν τις ξεχαρβαλωμένες βίβες κοντά στη θάλασσα. Ακούγονται φήμες για θαμμένους εβραϊκούς θησαυρούς, που τους φυλούν πνεύματα που ξεγελάνε τους εξορκιστές και νικάνε τους πράκτορες της Μοσάντ, τους πρώην ναζί και οποιονδήποτε άλλον έχει προσπαθήσει να εντοπίσει τα κρυμμένα κοσμήματα και το χρυσάφι που προσπατεύουν.

Αλλά τα φαντάσματα της Θεσσαλονίκης σηκώνονται απ' τον τάφο τους και

4. P. Risal, *La ville convoitée: Salonique* (Παρίσι, 1914), x [ελλ. έκδ.: Π. Ριζάλ (Ιωσήφ Νεχαμάς), *Θεσσαλονίκη, η περιπόθητη πόλη* (Θεσσαλονίκη, 1997), 12].

με άλλους τρόπους, μέσ' από τα τεκμήρια και τα αρχεία, απ' τις επιστολές των Βυζαντινών αρχιεπισκόπων, από τα δικαστικά πρακτικά των Οθωμανών καδήςδων και από τους βίους και τους θαυμαστούς θανάτους των Χριστιανών μαρτύρων. Η αποσιώπηση του πολύμορφου παρελθόντος της πόλης δεν συνέβη λόγω έλλειψης πηγών. Ραβίνοι του δέκατου έκτου αιώνα αποφαίνονται για ξεχασμένους από χρόνια συζυγικούς καβγάδες, για επιχειρηματικές διενέξεις και για τα προβλήματα που προκαλεί μια θορυβώδης, δύσσομη και συνωπισμένη πόλη. Το ημερολόγιο ενός Ουκρανού πολιτικού εξορίστου περιγράφει ατίθασους Εβραίους υπηρέτες πεσμένους μες στις λάσπες απ' το μεθύσι, γαστρίμαργους κληρικούς, κοινωνικές εκδηλώσεις κάθε λογής, εξεγέρσεις και θανατικά. Οι ταξιδιώτες –που καταφθάνουν ολοένα περισσότεροι, μαγνητισμένοι από τις αρχαιότητες της πόλης, από τις πέρδικες και τους λαγούς των πεδινών περιχώρων, από τις δουλειές, την τέχνη ή την απλή αγάπη για περιπέτεια– καταγράφουν τις εντυπώσεις τους από το μαγικό τοπίο με τους μιναρέδες, τα κυπαρίσσια και τους ασβεστωμένους τοίχους που υψώνονται κάθετα με θέα το Αιγαίο. Από τα τέλη του δέκατου ένατου αιώνα –όχι όμως νωρίτερα– υπάρχουν εφημερίδες, ολοένα περισσότερες, σε πέντ' έξι γλώσσες, ακόμα δε και το σπάνιο σε οθωμανική γη είδος που λέγεται χάρτες. Όσο για τ' αρχεία, αυτά δεν έχουν τελειωμό –οθωμανικά, βενετικά, ελληνικά, αυστριακά, γαλλικά, αγγλικά, αμερικανικά–, συνταγμένα με ευσυνειδησία από γενιές και γενιές αποδημήσαντες προ πολλού αλλοδαπούς προξένους. Αντλώντας από τέτοιου είδους υλικό, ξεκινώ με την άλωση της πόλης από το σουλτάνο Μουράτ Β' το 1430, περιγράφω την καθημερινή ζωή στα χρόνια των διαδόχων του και ανιχνεύω τη μετάβασή της από τον πολυθρησκευτικό κι εξαιρετικά πολύγλωσσο οθωμανικό κόσμο –ως τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο ακόμα, οι λούστροι της Θεσσαλονίκης μιλούσαν έξι-επτά γλώσσες για τις ανάγκες της δουλειάς τους– στο ρόλο της ως ομοιογενοποιημένου εθνολογικά και γλωσσικά προμαχώνα του εθνικού κράτους του εικοστού αιώνα, όπου πια το 1950 περισσότερο από το ενενήντα πέντε τοις εκατό των κατοίκων ήταν, με βάση οποιοδήποτε κριτήριο, Έλληνες.

Οι παλιές αυτοκρατορίες κατέρρευσαν και τα έθνη αγωνίστηκαν να βγουν στο φως της ημέρας· οι ταυτότητες άλλαξαν και οι άνθρωποι ονοματοδοτήθηκαν με νέους τρόπους: οι Μουσουλμάνοι έγιναν Τούρκοι· οι Χριστιανοί, Έλληνες. Μολοντί στη Θεσσαλονίκη εκείνοι που τελικά απόκτησαν το κράτος τους ήταν οι Έλληνες, ενώ οι Βούλγαροι, οι Μουσουλμάνοι και οι Εβραίοι, ο καθένας με τον τρόπο του, ήταν οι χαμένοι, αξίζει να θυμόμαστε πως αλλού χαμένοι ήταν οι Έλληνες –στην Κωνσταντινούπολη, για παράδειγμα, ή στην Τραπεζούντα, στην Αλεξάνδρεια ή στη Σμύρνη, όπου χιλιάδες πέθαναν στις απελάσεις

του 1922. Οι πόλεις, άλλωστε, είναι τόποι και εξώσης και καταφυγής, και πολλοί Έλληνες πρόσφυγες που έφτιαξαν καινούργιο σπιτικό στη Θεσσαλονίκη είχαν εξαναγκαστεί να φύγουν από τις παλιές τους εστίες, που ήταν αλλού.

Ανάλογες μεταβολές γνώρισαν πόλεις σ' ένα ευρύ φάσμα της υδρογείου –στο Λβιβ, λόγω χάρη, στο Βρότσουαφ, στη Βίλνα και στην Τιφλίδα, στην Ιερουσαλήμ, στη Γιάφα και στη Λαχόρη. Η καθεμιά υπόμεινε τις δικές της τραυματικές στιγμές, που τις προκάλεσε η έντονη βία που συνόδευσε την ανάδυση των εθνικών κρατών. Μήπως, για παράδειγμα, η λειτουργία του Ισραηλινού Επιστάτη Σχολαζουσών Περιουσιών μετά το 1948, που απέδιδε τις περιουσίες των Αράβων στους νέους Εβραίους ιδιοκτήτες, ήταν πολύ διαφορετική από τη λειτουργία της ελληνικής Υπηρεσίας Διαχείρισεως Ισραηλιτικών Περιουσιών, που είχε ιδρυθεί στη Θεσσαλονίκη πέντε χρόνια νωρίτερα; Και οι δύο συστηματοποίησαν τη βία της απαλλοτρίωσης και επιδίωξαν να της προσδώσουν μια παγιότερη, γραφειοκρατική μορφή. Χάρη στις δραστηριότητές τους, τα λείψανα της παλιότερης φυσιογνωμίας των πόλεων μπορούν ν' ανιχνευτούν και μέσ' από τα δρομολόγια των προσφύγων που τις εγκατέλειψαν. Μια συνταξιούχος που κλάδευε τις τριανταφυλλίες της σ' έναν εξοχικό κήπο του Σάσεξ, ένας γηραιός έμπορος σ' ένα προάστιο της Κωνσταντινούπολης κι ένας επιζήσας του Άουσβιτς στην Ινδιανάπολη είναι κάποιοι από τους πολλούς που με βοήθησαν, ξαναζωντανεύοντας με τις αναμνήσεις τους μια πόλη που χάθηκε πριν από πολλά χρόνια.⁵

Το έτος 1950, οπότε τελειώνει τούτο το βιβλίο, οι Μουσουλμάνοι της Θεσσαλονίκης είχαν πια εγκατασταθεί στην Τουρκία και οι Εβραίοι είχαν εκποπιστεί από τους Γερμανούς και σκοτωθεί οι περισσότεροι. Ο ελληνικός εμφύλιος πόλεμος είχε μόλις τελειώσει με το θρίαμβο της антиκομμουνιστικής Δεξιάς και η πόλη ξεκινούσε τη γοργή κι εντελώς απρόσμενη φύρδην μίγδην μεταπολεμική της εξάπλωση, που έκανε τον πληθυσμό της ν' αυξηθεί δυο και τρεις φορές μέσα σε τριάντα έως σαράντα χρόνια. Ένα δάσος από πολυκατοικίες σε πυκνή διάταξη και γιγαντοαφίσες ξεφύτρωσε εκεί όπου πρωτύτερα οι παλιοί θυμόνταν ακόμα κυπαρίσσια και μιναρέδες, στάβλους, κουκουβάγιες και πελαργούς. Η μεταμόρφωση συνεχίζεται, και σήμερα Ρωσάκια σούπερ κομπιουτεράδες, γιατροί από την Γκάνα, Αλβανοί οικοδόμοι, Γεωργιανοί εργάτες, Ουκρανέζες μπειμπισίτερ και Κινέζοι πλανόδιοι πωλητές μπαίνουν στο αίμα που κυλά στις

5. M. Fischback, *Records of Dispossession: Palestinian Refugee Property and the Arab-Israeli Conflict* (Columbia UP, 2003).

φλέβες της Θεσσαλονίκης. Πολλοί απ' αυτούς μαθαίνουν γρήγορα να μιλούν καλά ελληνικά, γιατί η θέση της πόλης μέσα στο σύγχρονο εθνικό κράτος δεν αμφισβητείται: το χρονικό του περάσματος της από τα οθωμανικά στα ελληνικά χέρια είναι πια αρχαία ιστορία.

